

Н.А.Шип
(м. Київ)

**ПРО ЗВ'ЯЗОК УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО Й СОЦІАЛЬНОГО
РУХІВ**
у другій половині XIX ст.

Співіснування в Україні на початку XXI ст. елементів зруйнованого соціалістичного та паростків нового (чи то старого?) капіталістичного ладу спонукає істориків глибше аналізувати систему суспільних відносин другої половини XIX ст. з метою їх кращого розуміння, а також сучасних економічних і політичних процесів. Обширна історіографія національного й соціального (народницького та соціал-демократичного) рухів того періоду свідчить про те, що науковцями вони розглядалися відокремлено, й у поєднанні¹.

Із здобуттям Україною незалежності цілком природно в наукових дослідженнях почала переважати тематика національно-визвольної боротьби. Гадаємо, що не менш важливою залишається й проблема соціальних рухів, яка нібито втратила актуальність з методологічних міркувань. Певно, історикам незручно порушувати цю проблему, коли відбувається формування нової буржуазії та перерозподіл суспільної власності. Але ж науковець має залишатися собою за будь-якої соціально-економічної й політичної системи. Саме на необхідності деполітизації історичної науки часто наголошував відомий дослідник другої половини XIX і початку XX ст. В.Г.Сарбей. Важливо не втратити теоретичних орієнтирів, прагнучи якомога глибше зрозуміти минувшину та будучи безпосередніми учасниками творення нового (старого?) суспільного ладу. Якщо абсолютно заперечувати марксистсько-ленінську методологію, то можна перевернути історію ще більше, ніж це робилося за радянських часів. *Основні методологічні принципи її тоді порушувалися, але склалося помилкове враження, що вони є причиною фальсифікації історії. Насправді ж не принципи, а їх огульне застосування й, з іншого боку, пряме ігнорування (причому, щодо використання всіх без винятку фактів для вивчення того чи іншого явища) призводили до одностороннього висвітлення подій, явищ, діячів тощо.* У сучасних умовах плюралізму є шанси позбутися політичного тиску “згори”, “зліва” і “справа”.

Українська історіографія суспільно-політичного руху свідчить про залучення дослідниками величезної кількості фактів, науковий аналіз та узагальнення останніх. Час перейти, як і з багатьох інших проблем, до історіософського їх осмислення. Як уже зазначалось, раніше надавалася перевага революційній тематиці перед національно-визвольною. Тепер навпаки, хоча пріоритети тут, на нашу думку, зайві: ці два потоки суспільно-політичного руху в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст., враховуючи й національну революцію 1917 – 1920 рр., розвивалися паралельно, іноді з певним зміщенням акцентів. Щодо цього варто нагадати теоретичну концепцію критика марксизму професора В.Зомбарта. До

загальновідомого визначення К.Маркса про те, що історія всіх суспільних систем, які існували раніше, є історія боротьби класів, він зробив суттєве доповнення. Цілком визнаючи вищенаведену формулу останнього, він зазначав, що в історії присутній не лише антагонізм соціальний, а і національний. “Навколо цих двох антагонізмів, - підкреслював В.Зойбарт, - обертається вся соціальна історія, ніби навколо двох полюсів”². Дану тезу можна проілюструвати цілою низкою прикладів з української історії. Йдеться зокрема про ідейний та організаційний зв’язок національно- й соціально-визвольного рухів, що простежується у діяльності громадівців, революційних народників, а наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. – тодішніх різних українських політичних партій. Зв’язок між цими рухами існував на теоретичному і практичному рівнях.

Одним з головних ідейних провідників суспільно-політичного руху другої половини ХІХ ст. в Україні та його першим дослідником був М.П.Драгоманов³, який певний час і сам брав у ньому участь, а згодом через жандармські переслідування переніс свою науково-публіцистичну діяльність за кордон. Його політичні погляди склалися під ідейним впливом російської різночинної інтелігенції, а також європейської суспільно-політичної думки з її традиціями вільнодумства. Для написання своїх праць український мислитель використовував Біблію, твори античних класиків, французьких соціалістів-утопістів, теоретиків марксизму, лібералізму, анархізму й ін., де порушувалися проблеми стосунків між людьми та між країнами і народами, сутності нації й держави тощо.

Становлення М.Драгоманова як політичного теоретика відбувалося в середовищі інтелігенції, яка захоплювалася вченням про кращий суспільний устрій, гармонійний розвиток людства. Як у Росії, в тому числі Україні, так і у тій частині земель останньої, що входили до складу Австро-Угорщини, тоді поширювалися соціалістичні ідеї, оскільки очевидно була безперспективність розвитку політичної системи обох імперських держав. Спочатку вченого захопили демократичні ідеї. Щоб краще зрозуміти теоретичні засади драгоманівського погляду на них, в даному контексті варто з’ясувати зміст терміна “демократія”. Як форма політичної організації суспільства це поняття історичне, що змінює свій зміст відповідно до етапів суспільного розвитку. За первісної доби існувала неполітична демократія у вигляді родового та племінного самоврядування. В класовому суспільстві виникла політична демократія як вияв диктатури (влади) пануючого класу. Соціалістична демократія, як заперечення буржуазної, відрізняється від останньої формою (диктатура пролетаріату, що переростає в загальнонародну) і змістом.

Демократію тлумачать як різновид “державного устрою”, “виду держави”, “форму й принцип внутрішньої організації політичних партій та громадських об’єднань”, як “політичний режим”, “соціальну цінність”, “політичну процедуру”, як “владу більшості” тощо. Сучасні дослідники виступають проти однозначного трактування демократії як народовладдя. У всякому разі вона передбачає цивілізованість, порядок у суспільстві

і владу, здатну до самовдосконалення⁴.

Поняття “соціал-демократія”^{*} також пройшло свою еволюцію: від дрібнобуржуазного соціалізму першої половини ХІХ ст. (Прудон, Луї Блан) до марксістського^{**}, сприйняття якого (середина 80-х рр. ХІХ ст.) в Україні передували соціалістичні ідеї народників, М. Драгоманова, С. Подолинського й ін. Тут більшість діячів суспільно-політичного руху стояла на демократичних позиціях, але прояв їх у суспільстві та шляхи і методи досягнення останніх розуміла по-різному. Головне, що тоді демократичні ідеї служили джерелом громадянської мужності й натхнення.

За відсутності в Україні демократичних свобод наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. ХІХ ст., як відомо, у різних її містах з’явилися напівлегальні організації інтелігенції та студентів – громади. Зокрема до ядра Київської громади, крім А. Свидницького, К. Шейковського, Х. Воронова, входив М. Драгоманов, який згодом став теоретиком суспільно-політичного руху в краї⁵. Останній також мав тісний зв’язок з революційними народниками, які відзначали його вплив на їхню боротьбу.

Розвиток суспільно-політичного руху в Україні, популярність М. Драгоманова й інших членів старої Київської громади, діяльність Південно-Західного відділу Російського географічного товариства у Києві потягли за собою жандармські переслідування і репресії. Вченого було звільнено з університету. Як повідомляла газета “Правда” (Львів) за 15 жовтня 1875 р., він постраждав за те, що нібито “був начальником соціалістичного заговору на Україні”⁶.

Можна не сприймати буквально цей газетний вислів, але заперечити посилену діяльність М. Драгоманова в галузі розробки соціал-демократичної теорії й національного питання неможливо. Соціалістичні ідеї К. Маркса він не вважав придатними для селянської України, а також критикував політичну платформу народників, які вважали сільську общину прообразом соціалізму. Під впливом міркувань економіста М. Зібера, який, беручи з марксизму раціональні думки, розвивав теорію української соціалістичної держави, М. Драгоманов писав, що “Громада” (заснований ним 1878 р. журнал у Женеві) пропагує філософію українського соціалізму⁷. В передмові до часопису, а також у газеті “Вольное слово” ним було викладено погляди представників останнього на можливі варіанти розв’язання соціальної та національної проблем в Україні. Поки що підкреслимо, що вони відбивають не лише теоретичний аспект, а й свідчать про реалістичні підходи мислителя до розв’язання цих проблем. На думку вченого, буржуазно-демократична революція у Росії мала передувати соціалістичній. Проте не лише революційний шлях визнавав ним єдиним для досягнення політичної свободи, а й мирний, еволюційний поступ суспільства⁸.

У соціальній сфері М. Драгоманов пропагував зміну існуючого ладу на громадівський. На його думку, громади – організації вільних людей,

---

^{*} Соціал-демократія під час першої світової війни збанкрутіла, пішовши на співробітництво з буржуазією. В 1918 р. зокрема у зв’язку з цим РСДРП (б) було перейменовано на РКП (б).

^{**} Марксистський соціалізм став ідеологією пролетаріату. Він пов’язаний з утворенням соціал-демократичних гуртків, а згодом - партій.

об'єднаних для спільної праці, мали з'єднуватися в громадські спілки, а останні – у спілку спілок. Без панів і поліції такі громади уявлялись українському мислителю зразком суспільства соціальної рівності⁹. До того ж він вважав за необхідне спочатку втілення в життя демократичних принципів, а вже потім – соціальної рівності. Проте він не зробив завершеної конструкції соціалістичного ладу, хоча був переконаний, що *ідея останнього, заснована на реальному стані розвитку суспільства XIX ст., "набувала характеру наукової істини"*¹⁰.

Виходячи з того, що ідеї справедливості у суспільстві оволодівали умами тогочасної української інтелігенції та студентства, М.Драгоманов вирішив застосувати їх для практичного озброєння учасників політичного руху, пропагуючи соціалізм як обов'язковий світогляд для українця, зазначав М.С.Грушевський¹¹. Однак у методах досягнення соціалістичного ідеалу, писав він далі, мислитель остаточно не визначився, припускаючи можливість і духовної пропаганди, й революцію. В листі до П.Лаврова 3 лютого 1878 р. М.Драгоманов писав, що не має нічого проти революції, але не згоден, що у назві комітету, членом якого його запрошували стати, записано "діяльність революційна", краще б сказати, на його думку, "соціально-демократична". Вчений виступав "за" революцію, коли вона робиться точно і тоді б він сам поїхав (у *Росію* – *Н.Ш.*) боротись¹².

Коли в Росії настали жорстокі часи після вбивства царя Олександра II (1881 р.), М.Драгоманов не виправдовував можливості збройного повстання меншості та намагався обґрунтувати еволюційний шлях розвитку суспільства, а також шукав важелі тиску на самодержавний уряд щодо запровадження ним конституційної форми правління. У 90-х рр. XIX ст. в "Листах на Наддніпрянську Україну" він писав, що соціалісти не вимагають активної боротьби з існуючим режимом, бо вірив у лібералізацію Росії й тому пропагував мирний, свідомий соціальний рух, внаслідок чого, як вважав і М.Зібер, відбудеться перетворення капіталістичних відносин на соціалістичні¹³. Поступовий відхід від соціалістичних ідеалів, пропаганда ліберальних, загальних демократичних ідей, замість старих понять "соціалістична ідея", "соціалізм", вживання нових – "соціальна боротьба", "соціальний прогрес" - свідчили про еволюцію поглядів М.Драгоманова. Тому що соціальні рухи відбиваються не лише у соціалістичному спрямуванні. Можливо, еволюція в бік лібералізму була пов'язана з бажанням якнайшвидшого практичного втілення у життя більш прогресивної моделі розвитку суспільства, ніж та, що існувала, але він сумнівався щодо її соціалістичного змісту. Це вчений пояснював слабкістю соціальної бази на селі та зрусифікованим населенням міст, внаслідок чого було проблематичним сподіватися на успіх пропаганди його соціалістичних і федералістичних ідей. Крім того, ще не були подолані залишки феодального ладу. Тому мислитель не виступав апологетом соціалістичної теорії як єдиного дороговказу суспільного розвитку. Отже, М.Драгоманов вважав передчасним практичне втілення соціалістичного ідеалу в той час, передбачаючи у майбутньому зростання ролі робітничого класу в цьому процесі. Разом з тим він не

поділяв у теорії К.Маркса ідею про встановлення диктатури пролетаріату як форми державного правління, висловлюючи сумнів щодо можливості розв'язання таким чином національної проблеми¹⁴.

Отже, трансформація поглядів українського мислителя виглядає як рух від суто теоретичних соціалістичних ідей (войовничого радикалізму) до помірковано-соціалістичних (реформістських) - зразка європейських соціал-демократичних партій кінця ХІХ ст.¹⁵. Гадаємо, що він наближав свої теоретичні міркування до потреб тогочасного політичного життя, конкретних умов соціально-визвольного руху в Україні й намагався поєднати теорію з практикою на основі ліберальної та соціалістичної теорій, враховуючи у суспільному розвитку не окремі його складові, а в цілому запити всіх верств населення. З погляду соціалізму, це відступ від захисту інтересів знедоленого народу, а з ліберальних позицій це є нівелювання соціальних антагонізмів, присутніх у будь-якому класовому суспільстві. Перехід на останню платформу поставив М.Драгоманова поза соціалістичним рухом і поглибив драматизм становища останнього, що став наслідком його власної ідейної кризи¹⁶. Сила і слабкість вченого полягали у тому, що в його особі поєдналися теоретик – мислитель, політолог та практик, який прагнув застосувати передові ідеї до суспільних потреб українців. Це підтверджується тим, що він приділяв велику увагу національному питанню, хоча спочатку віддавав перевагу демократичним, а не українофільським ідеям*. Воно порушувалось у багатьох його працях: “Шевченко, українофіли і соціалізм”, “Література російська, великоруська, українська і галицька”, “Листи на Наддніпрянську Україну”, “Чудацькі думки про українську національну справу” та ін. Учений зазначав, що вже в перші десятиліття ХІХ ст. з'явилися ідеї демократизму й лібералізму, які пізніше привели до національного автономізму¹⁷. М.Драгоманов розходився з російським революційним народником П. Лавровим у розумінні національного питання, який не залишав йому місця в контексті революційної боротьби. Він відкидав звинувачення на адресу українських діячів у націоналізмі з боку російських соціалістів, стверджуючи, що “не можна назвати націоналізмом бажання працювати самостійно та на основі докладного знання місцевих відносин, бажання навчати народ універсальних ідей в його власній, а не в чужій мові¹⁸. М.Драгоманов палко виступав на захист української мови, вважаючи її однією з найважливіших ознак нації. В своїй праці “Антракт з історії українофільства” він критикував українську інтелігенцію за мовчазне сприйняття нею валуєвського циркуляру. “Так завелось з 1863 р. у Росії, - писав він, - що по-українському можна було печатати стихи, поеми, повісті та хоть би і філософію Гегеля переводити на українську мову. Тільки того, що було б правдивою пищею для народу, не стало можна печатати”¹⁹. М.Драгоманов дорікав у зв'язку з цим українофілам за те, що вони після заборони такої літератури, яка здавалась їм дуже вузькою, ширшої не створили. Вони не спромоглися краще дізнатися про свій край, не виявили наполегливості для цього.

* Українофільство - сукупність поглядів та почуттів, притаманних українській інтелігенції ХІХ ст., які виявлялися в любові до Вітчизни, її історії, культури, мови.

Зокрема за законом про друк 1865 р. без попередньої цензури дозволялося друкувати книжки обсягом не менше, ніж у 10 аркушів. Отже, відкривалися можливості для видання такої літератури українською мовою, бо, як вважав М. Драгоманов, судового процесу лише через мову не було б²⁰. Ним наводилися приклади видання букваря Добровольського для народних шкіл Чернігівської губернії, а також боротьби місцевої громади у Лубенському повіті Полтавської губернії з чиновниками за існування школи, де викладання здійснювалось українською мовою. Питання розглядалося в Училищній раді та навіть у сенаті. Й хоч українські навчальні посібники заборонялося використовувати на уроках, проте пояснення незрозумілого матеріалу можна було робити рідною мовою. Українські книжки також дозволялося тримати в бібліотеці для використання їх у домашньому навчанні. М. Драгоманов розцінював це як перемогу, але прикладів таких, на його думку, було замало²¹. Щоправда, невдовзі почали забороняти викладання в імперії будь-якою мовою, крім російської. Вчений ставив риторичне запитання: чи є наукова граматики українська і словник, щоб доводити окремішність та самостійність української мови? Й хіба може держава дозволити її у школах і університетах, якщо її офіційно не визнано? Він не лише критикував старогромадівців за бездіяльність після валуєвського циркуляру, а й закликав їх до боротьби за демократичні права, маючи на увазі зокрема здобуття права на український друк. Вчений навів приклад того, як закордонний український гурток видавав та розповсюджував книжки рідною мовою, котрі навіть перекладалися великоросами: в 1874 – 1876 рр. їх розповсюджено 27 000 примірників, тоді як Всеросійський комітет грамотності поширив по всій імперії 42 000 останніх. І це, робить висновок М. Драгоманов, давало користь навіть при тому, що у школах офіційною була російська мова. Можна українську, вважав він, застосовувати в приватних навчальних закладах. Коли б її переваги завдяки цій літературі рідною мовою відчували всі, тоді можна було боротися за скасування заборони²².

Для того щоб просвітити народ та діячів національного руху, учений із своїми однодумцями видав чимало українських книжок: “Про багатство і бідність” С. Подолинського, свої “Старі хартії вільності”, “Про українських козаків, татар та турків” тощо. Він спростовував звинувачення його, так само як і своїх однодумців, у націоналізмі, вважаючи обов'язком соціаліста-теоретика розмовляти з своїм народом рідною мовою²³. Так, вищезгадана брошура про козаків, татар і турків викликала резонанс в освічених колах українського суспільства та охоранки. Цензор Степурський відзначав, що видану в травні 1876 р. у Києві українською мовою брошуру М. Драгоманова, перекладено російською мовою і подано йому для надання дозволу на друкування. Він коротко переповів зміст останньої, де, на його думку, недостатньо розкрито давній період в історії, звідки видається випадковістю зв'язок Малої Росії з Москвою. Судячи по мові та ціні (10 коп.), брошура, вважав цензор, написана для простого народу. Його висновок був такий – “не дозволити до друку”²⁴. М. Драгоманов, хоча й був прихильником самостійної

України, проте не вважав себе практиком, гідним започаткувати цю справу, котра вимагала, на його думку, гетьманського генія. Враховував він і недостатність революційних настроїв у самій Україні, слабкість останньої перед Російською імперією та відсутність її підтримки з боку якої-небудь великої європейської країни²⁵.

За М. Драгомановим, до 1863 р. централізм у Росії був більше державним, ніж національним. А після польського повстання того року він набув рис не специфічно російських, а наближався до всеєвропейської державної політики. “Ч о м у м и н е м у с и м о й н е м о ж е м о р о б и т и т о г о в П о л ь щ і, щ о Ф р а н ц і я р о б и т ь в Е л ь з а с і, а П р у с с і я в П о з н а н і?”²⁶ Перешкодити централізаторській політиці російського уряду в Україні могла місцева політико-адміністративна влада, як, наприклад, Гетьманщина, скасована у 1764 р. М. Драгоманов зауважував, що простий люд (козаки, міщани, частина духовенства) добровільно з’єднався з Москвою, не підтримавши автономістичних прагнень старшини. Настрої та почуття українців з приводу скасування Запорозької Січі відбилися в народних піснях. Однак, у них відображено більше не за автономією, а з приводу того, що землі потрапили до багатіїв, тобто звучить не національний, а соціальний мотив²⁷.

М. Драгоманов не був прихильником націоналізму. Водночас у нього знаходимо протиставлення національного загальнолюдському, патріотичного соціальному. Проте сам термін “націоналістичний” він тлумачив (або розумів по-своєму) туманно: “**Національності** я признаю, а тільки противлюся **націоналізмові**, тобто **примусу** держатися звисних почуттів і думок (політичних і культурних) по тій причині, що вони національні або (частіше) вважаються за такі”²⁸. Кредо вченого в суспільно-політичному та національному питаннях було досить хитким і невиразним, давало підстави шовіністам звинувачувати його у сепаратизмі, а націоналістична інтелігенція вважала його ворогом українства, “обрусителем”²⁹.

Середина 70-х – 90-ті рр. ХІХ ст. позначилися поглибленим розумінням українськими соціалістами взаємозв’язку соціального та національно-визвольного рухів. М. Драгоманов зазначав, що соціал-демократи мали б стати українофілами і використовувати українську мову для своєї пропаганди, а останні, зі свого боку, мусять стати соціал-демократами та визнати її не метою боротьби, а зброєю³⁰. Накреслюючи більш широкі політичні завдання, вчений вважав за необхідне створення умов для процвітання українців у колі рівноправних націй. У “Передньому слові” (до “Громади”, 1878 р.) він зазначав, що разом з іншими народами слід дбати про створення “вільної спілки рівних громад”. “Ми думаємо за себе, що українцям, замість того, щоб рватись заложити свою державу або які-небудь дуалізми, наприклад, як угорський в Цісарщині, ліпше старатись розбавляти усяку державну силу й прямувати до волі краєвої і громадської вкупі з усіма іншими країнами й громадами. От через те українцям найліпше виступати з думками не стільки національними, скільки автономними й федеральними”³⁰¹. “Ми стоїмо, - підкреслював М. Драгоманов, – за волю нашого народу, але не хочемо, щоб він

намагався пригнічувати або робив спроби асимілювати інших людей”³⁰².

Федеративні засади, а також застосування демократичних принципів М. Драгоманов вважав найкращими засобами розв’язання національного питання. Будучи противником централізму, за що його пізніше критикував В.І. Ленін, він, однак, не абсолютизував цієї своєї позиції. Адже вчений зазначав, що централізація зайва саме у питаннях освіти, адміністративного устрою, громадського господарства тощо³⁰³. Ідея федералізму М. Драгоманова визріла в умовах, котрі цілком давали йому підстави для заперечення унітарної держави з бюрократично-державним апаратом, якою була Росія. Царське самодержавство він називав “внутрішніми турками”. В.І. Ленін також критикував російський устрій, підкреслюючи, що приклад сваволі царської адміністрації породив змішування поняття “централізм” з необмеженою владою бюрократів³⁰⁴. Думку про зміну політичних стосунків між Росією та Україною шляхом створення федерації, а не відокремлення мислитель аргументував тим, що бачить багато спільних інтересів українців і росіян³⁵.

Закордонні видання, що надходили в Україну, пробуджували політичну свідомість інтелігенції. Але з виїздом М. Драгоманова за кордон почали псуватися його стосунки з Київською громадою. Причин було кілька: а) швидка еволюція поглядів мислителя, політична агітація якого не сприймалася лібералами-старогромадівцями, а з іншого боку, його поміркованості не поділяли радикали, прагнучи революційних змін; б) брак фінансів на позацензурну закордонну пресу й відсутність кореспондентів (тісно з ним співпрацювали лише С.А. Подолинський, М.І. Павлик та Ф.К. Вовк); в) непорозуміння з київськими колегами стосовно шляхів розв’язання національного питання, яке він хотів підпорядкувати європейській орієнтації, відкинувши вузьконаціональні вимоги останніх. Проте цей розрив М. Драгоманова з старогромадівцями дослідники вважають лише формальним, а не національно-політичним антагонізмом між ними³⁰⁶.

В умовах переслідування українофілів, особливо після Емського указу 1876 р., вчений вжив заходів щодо втілення своїх ідей на теренах Галичини, яку ще раніше пропонував громадівцям включити в орбіту їхньої діяльності. На той час австрійський уряд уже насторожено дивився на українофільство, вважаючи його різновидом соціалізму, внаслідок чого розгорнулися судові процеси проти його представників (1876 – 1880 рр.). Серед галичан почало наростати невдоволення М. Драгомановим через його намагання поширювати соціалістичні ідеї. Адже це вело до поглиблення конфлікту з австрійською адміністрацією. Однак поступово він знайшов тут однодумців. Разом з ним вони переживали ідейну еволюцію від радикального соціалізму до націоналізму³⁷ (термін вживається в європейському розумінні, тобто захисту національних інтересів). Проте вченого не влаштовував націоналізм українофільського типу. Він прагнув радикального націоналізму, беручи активну участь у процесі суспільно-політичного відродження Галичини. М. Драгоманов прилучився до організації радикально-демократичних видань “Громадський друг”,

“Дзвін” й ін. Федералістичні ідеї вченого знайшли тут прихильників - І.Я.Франка, М.І.Павлика, В.М.Навроцького, О.С.Терлецького, які на початку 90-х рр. утворили першу радикальну демократичну партію Галичини. Однак його стосунки склалися неоднозначно також із галицькими демократами внаслідок ідейних і тактичних розходжень, а партія 1898 р. розпалася. З неї утворилися дві: соціал-демократична та націонал-демократична³⁸.

Пліч-о-пліч з М.Драгомановим працював також непересічний український мислитель С.А.Подолінський – теоретик і поборник соціалізму. Їхні думки й дії збігалися з питань про необхідність створення національної партії, застосування соціалістичних ідей з урахуванням реальних умов України.

Останнім часом зацікавленість істориків С.Подолінським зростає. Адаже його недовга (упродовж 70-х рр. ХІХ ст.) діяльність залишила помітний слід в історії. Незважаючи на значну історіографію про цього мислителя, з кожним новим дослідженням виявляються нові грані його діяльності. Нині особливо актуальним є вивчення економічних, екологічних та соціал-демократичних поглядів ученого. Зокрема видані 2002 р. листи і документи С.Подолінського сприяють поглибленому розумінню не лише його особистості, а й суспільно-політичного руху другої половини ХІХ ст.

Дворянин С.Подолінський виховувався гувернантами, середню освіту здобув удома, склавши випускні іспити у І київській гімназії. Він користувався багатою батьківською бібліотекою, читаючи західноєвропейську наукову та художню літературу в оригіналі. Студентське середовище (1867-1871 рр. – навчання у Київському університеті на природничому відділенні фізико-математичного факультету), контакти з учасниками українського національного руху і російською революційно орієнтованою молоддю (студенти, виключені з Петербурзького університету), зустріч з популяризатором марксизму, молодим економістом М.Зібером наклали відбиток на формування суспільно-політичних поглядів юнака. Його ідейне зростання відбувалося не прямолінійно. На тлі тогочасної дійсності (зокрема він збирав матеріал про селянські заворушення в Київській губернії) погляди С.Подолінського трансформувалися від поміркованих “впередівців” до бунтарних народників й українофілів.

Наприкінці 1871 р. за кордон у наукове відрядження виїхали економіст та соціолог М.Зібер і з ним природознавець С.Подолінський. Потім перший повернувся й почав читати в університеті політекономію та статистику, але на знак солідарності з М.Драгомановим (1875 р.) виїхав майже одночасно з ним за кордон. М.Зібер не писав українською й не виступав як українець, але був близьким до старогромадівців, зазначав М.Грушевський. Завдяки йому соціально-економічна теорія К.Маркса набула популярності в Україні та у Росії. Безсумнівний і його ідейний вплив на С.Подолінського, який був найбільш чистим соціалістом того часу³⁹. Пропаганда соціалізму, заснованого на колективній власності громад, здійснювалася й М.Павликом – емігрантом із Галичини,

---

що видавав українську літературу в Швейцарії.

Про початки захоплення національної інтелігенції соціалістичною теорією М.Грушевський писав, що на імпровізованій українсько-російській конференції у Цюріху влітку 1873 р. точилася дискусія і тоді вже стали очевидними нахили С.Подолінського, який пристав до лівого крила, поділяти погляди бунтарів, тобто “соціал-революціонерів марксистів”. М.Драгоманов займав радикальну позицію (посередню між соціалістичною й ліберально-радикальною) з інтернаціональним відтінком і майже ідентифікував поняття “радикалізм” та “соціалізм”, аби не вживати терміна “громадівство-соціалізм”, до чого він прийшов пізніше.

За кордоном С.Подолінський безпосередньо допомагав П.Л.Лаврову у виданні революційного журналу “Вперед!” (фінансував і розповсюджував це видання, був його дописувачем й організатором, а також перевозив часопис до Галичини і Наддніпрянщини, замовляв кореспонденції із Сербії, Галичини та інших слов'янських земель, переконуючи П.Лаврова в необхідності широкої інтернаціоналізації змісту видання).

Полемізуючи з російськими народниками, він заперечував їхнє твердження, що селяни завдяки громадському землеволодінню є по своїй природі соціалістами, і підкреслював до того ж, що в Україні громадського землеволодіння майже не існує. Як бачимо, С.Подолінський прагнув засвідчити відмінність і особливості розвитку суспільно-політичного руху в Україні, наголошуючи на необхідності врахування національної специфічності і національних потреб. Проте він вважав за спільне російських і українських соціал-демократів революційні засоби досягнення мети. Одночасно він наполягав на визнанні за будь-яким народом права на власну мову, мораль, звичаї, літературу тощо. Цим він нівелював свої інтернаціоналістські погляди, і, так би мовити, робив національне забарвлення інтернаціонального соціалізму. Він, як і М.Драгоманов, не погоджувався з тактикою терору російських соціалістів, визнаючи терор лише як збройний опір жандармам, повстання, а не таємні політичні вбивства. Виразно соціалістичні ідеї українських соціалістів окреслені в “Програмі”, складеній М.Драгомановим, М.Павликом і С.Подолінським й опублікованій у першому числі “Громади” за 1880 р. Узагальнено вони виглядають як вимога побудови суспільства на демократичних засадах. Захищаючи громадівські ідеї від нападів науковців-природознавців, С.Подолінський зазначав, що *громадівський соціалізм розвивається в одному руслі з основним законом життя, сформованим Ч.Дарвіним, про боротьбу людини за існування.*

С.Подолінський виступав не лише теоретиком, а й робив практичні кроки до створення української соціал-демократичної партії, що, безумовно, за тих часів було складно, адже суспільство ще не було підготовлене сприймати такі ідеї, крім того українці були розділені державним кордоном Російської та Австро-Угорської імперій. Він оригінально підходив до розгляду робітничого питання, прямо заявивши про свою солідарність з усім пригнобленим людом. Український соціал-демократ вважав, що економічна наука має враховувати вимоги робітничого класу і будувати свої концепції виходячи, так би мовити, з політекономії

трудящих, яка розвивається на засадах історичного досвіду соціальної боротьби. Завдання політекономії у питанні організації праці він вбачав у накресленні шляхів якнайкращого задоволення вимог робітників, тобто політекономія мала стати дороговказом, теорією боротьби за краще життя⁴⁰.

У своїй праці “Про бідність” (“Розмова перша”) С.Подолінський у дохідливій розмовній формі розповідав про те, як селяни стають найманими робітниками, як утворюється капітал. Вустами оповідача Михайла вчений пояснював, через що багаті люди і пани мають силу: “Тільки через те, що мало не уся земля і усі заводи і фабрики у їхніх руках... От якби вся земля та всі заводи були наші, тоді б стало інше життя на світі простим людям... Для цього тільки треба було б, щоб уся земля належала до сільських громад, а усі заводи до артілів робітників, котрі на них працюють”⁴¹.

У книжечці-метелику “Про те, як наша земля стала не наша” автор майстерно розкрив експансіоністську сутність Російської імперії і з позицій спільності інтересів трудящих усіх національностей наголошував, що вони усі брати поміж собою⁴². Він доносив жорстоку правду своїм співвітчизникам, прагнучи сколихнути їх на соціальний протест. При цьому він був упевнений, що не спираючись твердо на український ґрунт, безуспішно пропагувати соціалістичні ідеї серед українського народу. У листі до В.М.Смирнова (народника, лавровця, заарештованого 1869 р. за належність до нечаєвського гуртка, згодом емігранта, секретаря редакції газети “Вперед!”) в Лондон (4.05.1875 р.) С.Подолінський писав: “...українофільство мене перемогло; я завжди мав до нього схильність, а останнім часом став цілком завзятим українофілом, ...тепер українофільство означає – українська соціал-демократична партія”⁴³. Він вважав, що з громадівців виділилася окрема течія, котру він назвав партією, яка тоді ще не являла собою справжньої організації з певною програмою. Коли ж вона виникла, також сказати важко, “оскільки вона є безпосереднім продовженням хлопоманії”. На його думку, українофілів називали хлопоманами, чим вони, між іншим, пишалися, але вони не були по суті національною партією та у 1860-1863 рр. ходили “в народ” з тією ж метою і діяли тими ж засобами, що у 70-х рр. радикали. С.Подолінський пояснював В.М.Смирнову, ніби це вже не українофіли, а радикали, стверджуючи, що “багато хто з них те й інше разом”⁴⁴.

У полеміці з російськими народниками С.Подолінський наголошував на необхідності врахування національних особливостей українців, бо вважав, що цей народ “не може розвиватися в соціалістичному напрямі” за їхніми формами. Зокрема, він не визнавав ефективною мандрівну діяльність народників, віддаючи перевагу постійному проживанню серед селян і здійсненню пропаганди такого змісту: “Земля ваша, заводи та ін. також; засіб – захоплення шляхом народної революції”⁴⁵. Неприйнятною для нього була практика російських радикалів “ходити в народ”, не знаючи української мови. Найближче завдання тих українофілів, що не діють безпосередньо у народі, на його думку, полягало в налагодженні за кордоном видання книжок для народу і народного жур-

налу, чим він сам, до речі, займався. Одночасно він нагадував В.Смирнову, що серед його пітерських друзів є українці й багато хто з них збирається повернутися на батьківщину, де неминуче стане українофілом. Адже у тій формі, яку українофільство набирає останнім часом, “воно зробиться цілком непереборним для будь-якого радикала-українця”⁴⁶. **С.Подолінський чітко зазначав, що культурно-літературна праця української інтелігенції, в тому числі й Південно-Західного відділу Російського географічного товариства у Києві, є і підготовкою для суто революційної діяльності.** Він пояснював це тим, що, на відміну від великоросів, де вже існують словники, етнографічно-географічні дослідження тощо, які використовуються радикалами в усній та літературній пропаганді, українці не мають подібних матеріалів і повинні їх підготувати. Отже, не визнавати за кожним народом права на культурну й літературну діяльність означає бути вузьким націоналістом. Без словника, підручників, етнографічних матеріалів С.Подолінський, так само як і М.Драгоманов, вважав неможливими не лише видання революційних книжок та журналів, а й усну пропаганду⁴⁷.

С.Подолінський висловив глибокі теоретичні міркування про соціалістичний устрій взагалі, порушував дискусійні питання щодо теорії та практики народників, про капіталістичний лад, приватну власність тощо. Як бачимо, **соціал-демократичні погляди С.Подолінського злилися з українофільством.** Це дозволило йому без упередженості пояснювати суть Емського указу 1876 р.: на його думку, заборонялося друкувати і ввозити книжки з-за кордону не стільки тому, що останні видані українською мовою, а через їхній пропагандистський зміст, адже вони мали більший революціонізуючий вплив на маси, ніж російськомовні “метелики”. Один з активних дослідників життя й творчості С.Подолінського канадський історик Р.Сербин зазначав, що український мислитель розглядав соціалізм як “позитивне явище, спрямоване на соціальну солідарність і об’єднання людських сил для спільного добра”, й підкреслював, що “соціалісти вимагають не цілковитої рівності, а рівності політичної, рівності громадянських прав та скасування соціальних клас”⁴⁸. Теоретична і практична, хоча й нетривала, діяльність соціаліста-українофіла С.Подолінського була складовою тогочасного суспільно-політичного руху.

Крім теоретичного аспекту, який розглянуто на прикладі вищезгаданих діячів, про фактичний зв’язок соціально-визвольного та національного рухів свідчать документи. Наведемо конкретні факти з історії польського визвольного руху в Україні, що торкався безпосередньо й українського національного і соціального рухів. У літографії Києво-Печерської лаври в 1861 р. розмножувалися відозви “Великорос” та “Відродження” (польською мовою). Приміром, у прокламації “Великорос-2” (група “Великорусс” складалася з офіцерів, котрі поділяли конституційні, а не суто соціалістичні ідеї) йшлося про те, що встановлення законного порядку є загальним прагненням освічених людей, які усвідомлюють, зокрема, необхідність правильного розв’язання проблеми кріпосництва, прийняття конституції й визволення Польщі, котра утримуєть-

ся Росією шляхом збройного насильства, що суперечить законному порядку. *“Ліквідація такої системи, – зазначалося в прокламації, – вимагає, щоб надана була населенню південної Русі повна свобода розпоряджатися своєю долею за власним бажанням, тобто якщо побажася, і відокремитися від Росії”*⁴⁹.

Про зв'язок українського й польського національних та соціального рухів свідчить і те, що у Старій громаді спочатку перебували поляки й українці. Згодом її склад змінювався, і в Київському університеті вона вже виступала з “яскраво-націоналістично-українським обличчям за назвою або “Громада”, або “малороссийская партия”⁵⁰. Це підтверджується й В.М.Юзефовичем, який у своїх спогадах зазначав, що серед студентів (березень 1861 р.) існували угруповання за національностями – українці, росіяни та поляки. Останні виявляли особливу активність в організації різних заворушень і протестів. Поступово відбувався розподіл на групи – польські й непольські. Автор спогадів змальовує студентську масу, в якій чітко проглядалися різні суспільні позиції та мета громадської діяльності, освітній рівень, організаційні здібності тощо: одні більш розумні, а інші – більш галасливі із завченими фразами, але такі, що вміли настроювати публіку на якісь дії. Мемуарист характеризує деяких осіб, зокрема М.Драгоманова, зазначаючи, що він користувався повагою, тримався спокійно, без зайвої галасливості.

Українці, згадував В.Юзефович, тримались окремо з деякими ще не усвідомленими політичними тенденціями і бажанням виділитися національним одягом⁵¹. Автор підмітив, як тонко діяли поляки, впливаючи на настрої українських студентів, як поступово на молодіжних вечірках народні пісні про минулі тяжкі часи польського гноблення змінювалися піснями про гніт Москви. Українське студентство не мало тоді політичної партії. Це було всього-на-всього угруповання. А от поляки входили у політичну організацію – частину національно-визвольного руху всієї Польщі. Всі студенти були членами гмін, які підпорядковувалися центральному органу та прагнули однієї мети - повстання⁵².

Щоб переконатися у правдивості сказаного, наведемо свідчення іншого сучасника тодішніх подій, студента, а згодом викладача-юриста Романовича-Славатинського: в Київському університеті тоді навчалось багато поляків, у всякому разі в аудиторіях панувала їх мова. Російські студенти (маються на увазі неполяки) – переважно сини лівобережних поміщиків – групувалися по земляцтвах: полтавці, ніжинці, чернігівці⁵³. В багатьох виявлялося бажання діяти, що-небудь здійснювати корисне для суспільства. Й ось у цьому вирі суспільно-політичних пристрастей виникли недільні школи, де українською мовою слухачам викладали різні соціальні, політичні та інші теорії. Зорганізувавшись спочатку на ґрунті діяльності недільних шкіл, студенти, викладачі, а згодом і ширше коло інтелігентів утворили громаду з широкою культурно-національною програмою. В 1862 р. вона нараховувала близько 300 осіб. Найбільш радикально настроєні її члени бажали об'єднання слов'янських племен – сербів, болгар, росіян, українців та поляків – і забезпечення самостійності України, інші надавали перевагу культурницькій роботі.

Таким чином, відбувалося поступове розмежування учасників громад за політичними й національними ознаками. На думку дослідниць цього руху Іванової Л.Г. та Іванченко Р.П., Київська громада перебувала на позиціях федералізму, що походили від кирило-мефодіївців, а не сепаратизму. Вона не являла собою окремої однорідної організації. Факти доводять, що окремої такої організації не існувало.

До Київської громади належав і очолюваний П.Чубинським гурток з 20 осіб, які поширювали в народі соціалістичні й комуністичні ідеї. А діяч Полтавської громади В.Лобода, наприклад, у своїх записках накреслив шляхи створення політичної партії⁵⁴.

Політична орієнтація українців не виявлялася так чітко, як поляків. Характеризуючи громадівський рух, наприклад, Г.Жураковський* (його праці не згадуються дослідниками цієї проблематики) зазначав у 30-х рр. ХХ ст., що в тогочасної української інтелігенції (він називає її дрібною буржуазією) проглядалася суперечлива єдність автономістичних тенденцій та сервілізму (лат. *servilis* – рабський), довіри до добродійних намірів уряду, відсутність зв'язку з селянством, недооцінка пролетаріату, що народжувався й ін). Так, один з активних членів Полтавської громади О.І.Стронін зазначав у своєму щоденнику, що вони відгукувалися на заклики уряду сприяти в розв'язанні суспільних проблем. Разом з тим відомо, що він у 1858 р. їздив до Лондона, зустрічався з О.Герценом і привіз звідти повну колекцію журналу “Колокол”⁵⁵. Відомий дослідник національного руху в Україні ХІХ ст. А.М.Катренко підкреслює, що О.Стронін був демократом та мало співчував українському напряму діяльності Полтавської громади. Його називали космополітом, хоча він разом з О.Кониським організував народні читання українською мовою й підготував посібники для учнів⁵⁶.

Суспільно-політичний рух непокоїв царський уряд і його чиновничий апарат у центрі імперії та в провінціях. В українських губерніях жандарми пильнували за національно-культурницькою діяльністю інтелігенції. Часом їм важко було розгледіти хто є хто. Тому до числа “неблагонадійних” зараховувалися люди просто за зв'язок з “підозрілими” особами. Так сталося з викладачем Чернігівської гімназії Л.І.Глібовим, якому у 1861 р. було дозволено видавати щотижневу газету “Черниговский листок”. А вже в листуванні місцевої влади з ІІІ відділенням його імператорської величності канцелярії зазначалося, що “ніяких поганих відомостей про Глібова немає”. А у липні 1863 р. з особливої канцелярії міністра внутрішніх справ повідомлялося, що оскільки під час обшуку в оператора лікарської управи С.Д.Носа і помічника землеміра І.О.Андрущенко було знайдено “підбурливі прокламації”, а у І.О.Андрущенко під час обшуку знайдено листи Л.І.Глібова, то слід “відібрати у нього (Л.І.Глібова) право видавати “Черниговский листок”⁵⁷. І вже в серпні того ж року до Чернігова надійшло розпорядження міністра внутрішніх

* Жураковський Г. - доктор педагогічних наук, член-кореспондент АПН РРФСР, народився 1894 р. у Москві, в 1913 р. вступив на історичний факультет Київського університету, згодом перейшов на історико-філософське відділення, після закінчення якого у 1919 р. був заарештований при університеті для підготовки до професорського звання. В зв'язку з організацією Г.Жураковський вивчив українську мову, викладав нею та писав наукові праці.

справ П.Валуєва про припинення згаданої газети, а місяцем раніше – ним же підписаний циркуляр про заборону видання науково-популярної та релігійної літератури українською мовою. Причини появи цього антиукраїнського акту, його суть і наслідки істориками вже з'ясовано, тому не зупиняємося на ньому. Така реакція з боку уряду на суспільно-політичні процеси в Україні свідчила, що царські урядовці відслідковували зв'язок національного й соціального рухів, поєднання яких становило небезпеку існуючому ладу та загрожувало цілісності імперії.

На підтвердження цього варто повернутися до вищезгаданої політичної справи стосовно С.Д.Носа й І.О.Андрущенко – активних діячів Чернігівської громади, яка займалася збиранням фольклорно-етнографічних матеріалів, поширенням серед населення популярних книжок – “метеликів”, організувала аматорський театральний гурток – “шановців своєї народності” та ін. Під час обшуку у С.Д.Носа було вилучено такі папери: “Что нужно народу”, газети “Колокол” (159), додаткові аркуші до “Полярной звезды”, рукописний зошит з назвою “К молодому поколению” й ін.⁵⁸

Траплялося, що поліцейські наглядачі перебільшували значущість окремих акцій тогочасної інтелігенції, іноді підозрюючи її в комуністичній пропаганді, що під час розслідувань не підтверджувалось. Але все ж небезпідставно у жандармських донесеннях міністерству внутрішніх справ Російської імперії підкреслювалося, що *українофільство є покривалом, підбитим найчистішим соціалізмом*. А рупор царизму в Україні – газета “Киевлянин” – злісно писала, що “українці в одній кишені носять писання батька Тараса, а у іншій – писання Маркса”⁵⁹.

Суспільно-політична ситуація була такою складною, що царська адміністрація на початку 60-х рр. точно не уявляла, хто друг Польщі, хто – ворог Росії, але розуміла, що існувало обурення існуючими порядками. Згідно з донесеннями поліції, місцева адміністрація пішла у наступ на український національний рух. Щотижня керівники губерній направляли у столицю повідомлення про стан справ. В одному з них, зокрема, зазначалося, що у першій половині 60-х рр. революційне бродіння відбувається переважно під впливом російської легальної літератури. *“Современник” і “Русское слово” готують своїми публікаціями радикальний політичний напрям суспільної думки*. Великим авторитетом користуються М.Добролюбов, М.Чернишевський, О.Герцен, хоча його вплив дещо знизився внаслідок негативного ставлення до польського повстання 1863 р.⁶⁰

У щотижневій записці київського губернатора міністру внутрішніх справ Російської імперії від 13 березня 1872 р. повідомлялося про надходження до міста поштою з Лемберга літератури революційного змісту (на конверті – печатка “Русская рада во Львове”). В поштовому відправленні містилися: рифмована брошура М.Огарьова, видана у Женеві; прокламація під назвою “Мужичкам и всем простым людям работникам”; відозви: “Начало революции”, “От русского революционного общества к женщинам”; вірш “Мужичкам” й ін.⁶¹

Як бачимо, суспільно-політична практика в Україні відповідала тогочасній радикальній ідеології, основні засади якої формулювалися

вищеназваними мислителями – М. Драгомановим та С. Подолинським. Суспільна боротьба з 70-х рр. XIX ст. точилася саме в руслі ідейно-теоретичної концепції цих учених. Так, М. Драгоманов у листі до В. Навроцького 26 серпня 1873 р. з Цюріха писав: “... Тепер сама передова і сама енергічніша (соціально-демократична) доля молодіжі на Україні дуже холодна до українофільства, бо воно одстало, узьке і дуже національно мілке здається усій молодіжі. **Я сам думаю, що соціально-демократи мусили б стати непременно українофілами і узятись і за мову українську як за лучче орудіє пропаганди, але для цього і українофіли мусять стати прямими соціально-демократами і мову признати не ціллю, але тільки орудієм, як і націоналізм, і традиції**”⁶². Ці його ідеї поділялися багатьма суспільно-політичними діячами, про що є відповідні свідчення. Так, у листі тимчасового одеського генерал-губернатора (листопад 1879 р.) київському, подільському та волинському генерал-губернатору йшлося про розвиток революційного руху в Росії. Від Ф. Куріцина, що перебував у в’язниці, стало відомо, писав своєму колезі одесит, про зв’язок соціал-революціонерів та українофілів (соціал-революціонерами тоді називали себе народники – *Н.Ш.*). Українофільська партія, за свідченням заарештованого, має значний вплив на соціальний рух, а головне вона більше, ніж будь-яка інша, “постачає адептів соціального вчення, що видно вже з того, що соціалізм особливо різко проявився у Києві й що найбільш запеклі фанати, як, наприклад, Стефанович, Бохановський, Мокриєвич, Ковалик, Малінка, Брешковська, Ковальська та багато інших спочатку належали до партії українофілів і вже згодом стали соціалістами”⁶³. Це підтверджується й М. Грушевським, який зазначав, що після арештів і заслань Мальованого, Борисова, Я. Шульгіна, О. Андрієвського та Емського указу 1876 р. старогромадівці знизили свою активність і хотіли замиритися з урядом (згадаймо, як писав про це Г. Жураковський). Натомість молодша генерація інтелігенції подалася в революційні гуртки⁶⁴.

Записка Ф. Куріцина про розвиток революційної пропаганди, складена, як уже зазначалося у в’язниці, й яку ми продовжимо викладати, цікава тим, що в ній є подробиці та нові факти, яких, зрозуміло, не міг навести у своєму нарисі розвитку соціалістичного руху в Україні М. Грушевський. Адже вони були йому невідомі. Ф. Куріцин в Одесі був знайомий з одним з головних представників українофільської партії Мальованим (у жандармських документах, а іноді й у літературі прізвища писались іноді в українському, іноді у російському варіантах: Лобода – Лободовський, Мальований – Малеваний, Нос – Носов, Вовк – Волков – *Н.Ш.*). **Нею керував Ковалевський – другий Драгоманов**⁶⁵. В українофільській партії три відтінки: гетьманівці, стара і молода громади. З них гетьманівці вважаються відсталими ретроградівцями. Молода ж громада – найрадикальніша, несе на собі відбиток соціалізму. Це – “драгоманівці”.

Далі у записці Ф. Куріцина фігурує Городищенський завод Симиренка* **як центр соціалістів усіх відтінків, де після закриття Південно-Західного відділу Російського географічного товариства здійснювали**

* Про родину Симиренків див.: *Лазанська Т.* Історія підприємництва в Україні. - К., 1999.

українофільську пропаганду. Тут же служили двоє братів Виноградових: один раніше сидів у Петропавлівській фортеці в нечаївській справі, згодом став директором одного із заводів Симиренка; інший – хімік. Обидва характеризувалися “духом крайнього вільнодумства”⁶⁶

Під впливом соціал-демократичних та національних ідей перебував і студентський рух кінця XIX ст. Молодь знала не лише праці М. Драгоманова, С. Подолинського та інших українських мислителів, а й захоплювалася марксистськими ідеями, виданнями плеханівської групи “Освобождение труда” тощо⁶⁷. Суспільна активність українського студентства виявилась у створенні ним таємних громадсько-політичних товариств: “Братство тарасівців” (1892 р., Харків), у програмі якого поєднувалися романтичні, радикальні та ліберально-культурницькі ідеї; “Українська студентська громада” (1895 р., м. Київ), “Харківська студентська громада” (1898 р.), які на другому Всеукраїнському з’їзді студентів у м. Києві (1899 р.) утворили Всеукраїнську студентську спілку. І. Франко найменував її “Молода Україна”. І хоч її члени дотримувалися утопічно-соціалістичних ідеалів, за прикладом тарасівців, у національному питанні вони не були одноставними: в їхніх лавах лунали гасла від автономістських, федералістичних до самостійницьких.

Історичні реалії другої половини XIX ст. були добре відомі тоді ще молодому М. Грушевському, на основі яких він пізніше робив теоретичні узагальнення. *Досліджуючи рух суспільно-політичної української думки XIX ст., він підкреслив її особливість, яка полягала у взаємопов’язаності національних та соціальних інтересів. Історик вважав, що їх неможливо виділити, не прирікаючи кожну на зубожіння*⁶⁸.

Соціальна і національна боротьба у Наддніпрянській Україні відбувалася в жорстких умовах самодержавно-капіталістичного режиму, що сполучав у собі залишки кріпосництва з його старими методами експлуатації й поневолення і нові, буржуазні порядки, засновані на приватній власності капіталістів на основні засоби виробництва та визиску робітників, в умовах відсутності конституції й інших правових регуляторів суспільних і зокрема виробничих відносин. Необхідність боротьби за зміну таких порядків сприяла зростанню популярності соціалістичних ідей у поєднанні з боротьбою за національні права українців. Уникаючи жандармських переслідувань, частина наддніпрянців перенесла свою діяльність у Західну Україну, де вони разом з галичанами створили своєрідну школу політичної та культурної роботи. Так, основна мета Русько-української радикальної партії (заснована на I з’їзді 4-5 жовтня 1890 у Львові) полягала у зміні існуючого способу виробництва на засадах наукового соціалізму, досягненні демократичних свобод і суспільного розвитку на національному ґрунті⁶⁹.

Соціалістична течія суспільного руху в Західній Україні міцнішала у нерозривному зв’язку з національною ідеєю, про що було заявлено в програмі Української соціал-демократичної партії, очолюваної М. Ганкевичем. Національною ідеєю проїнята програма Націонал-демократичної партії, створеної 1899 р. у Львові, до якої входили М. Грушевський, Ю. Романчук, І. Франко та ін. Належність різних осіб до однієї

партії, однак, не означала, що вони в усьому були однодумцями. Як зазначав І.Франко у листі до А.Кримського, ані М.Грушевський, ані М.Драгоманов, який “не любив думок інших, крім своїх власних”, не були для нього взірцем і поводитирем⁷⁰. Його громадсько-політична позиція в національному питанні визрівала на революційно-демократичному ґрунті й зазнала на собі впливу марксистських ідей. Намагання деяких авторів переглянути ті чи інші аспекти його філософського мислення не мають аргументованих однозначних висновків. Починаючи від М.С.Возняка, який зробив великий внесок у дослідження спадщини письменника, до сучасних науковців О.І.Дея, І.І.Басса і А.А.Каспрука та інших, точиться полеміка з питання про його ставлення до концепції історії українського народу М.Грушевського. Ці двоє визначних українських мислителів мали різні погляди й на шляхи і методи розв’язання національного питання. Вони обумовлювалися, на нашу думку, тим соціальним ґрунтом, на який спиралися обидва мислителі. І.Франко виступав на боці знедоленого люду та закликав його здобувати “хоч синам, як не собі кращу долю в боротьбі”. А М.Грушевський говорив про внутрішньонаціональний соціальний спокій, як психологічнонаціональну особливість українців⁷¹. Не важко здогадатися, що дане співставлення зроблене на основі класового підходу. А як же інакше, коли тогочасне суспільство було розколоте на антагоністичні класи? На підтвердження сказаного скористаємося висловом самого І. Франка, який доводив, що “слова про неподільність суспільства на ворожі стани...історично неправильні”⁷².

Великий Каменяр стояв на позиціях пригнобленого народу, національне визволення якого пов’язував з політичним і соціальним визволенням, тобто здобуттям перш за все загальнолюдських прав (економічних, політичних, культурних). Таку можливість він вбачав у докорінних соціально-економічних перетвореннях суспільства на засадах соціалізму, який вважав найдемократичнішим устроєм. Дослідниця суспільно-політичних поглядів І.Франка О.Ф.Скакун дійшла висновку, що єдність ідеалів соціалізму та національних інтересів народів – відправна точка його світогляду⁷³. Вчений виступав за рівноправність націй, вважаючи, що національне гноблення “іногородців” так само шкідливе й для пануючої нації, а також боровся з різними проявами націоналізму, розрізняючи в ньому формальний та реальний зміст. У своїй статті “Формальний і реальний націоналізм”⁷⁴ він, на жаль, не дав чіткого тлумачення поняття “реального націоналізму”. О.Ф.Скакун припускає, що він вважав реальний націоналізм практичним втіленням у життя формального націоналізму, тобто ідейних, програмних положень шляхом гноблення народів, які не мали своєї державності, або ж зовсім протилежне – патріотизм малих народів⁷⁵.

І.Франко розрізняв також поняття “політична самостійність” та “сепаратизм”, за який він критикував лідерів “Союзу визволення України”, створеного у Відні 1914 р., що домагалися самостійності України під протекторатом Австро-Угорщини. Це він вважав звичайнісіньким сепаратизмом, оскільки справжню “політичну самостійність” не пов’язував

з обов'язковим відокремленням від Росії. У статті “Про соціалізм” І.Франко аргументував економічними й зовнішньоекономічними обставинами свою думку на користь збереження єдиної держави⁷⁶. Досягнення політичної самостійності вчений вважав можливим через федеративний устрій, без розриву зв'язків з Росією. Він визнавав за кожною нацією право на створення власної держави і разом з тим закликав у здійсненні національної політики враховувати відносини, які реально склалися. Не можна ототожнювати розуміння ідей федералізму І.Франком, народниками та М.Драгомановим. Він виступав за демократичну автономію на ґрунті повної політичної свободи й рівноправ'я особистості, які здатні, справді, забезпечити автономію національну⁷⁷. Загалом розв'язання національної проблеми він вбачав, перш за все, в створенні федеративного устрою самої України (об'єднання Галичини з Наддніпряниною), яка входить до федерації визволених народів Росії⁷⁸.

Різні підходи тогочасних громадських і політичних діячів до розв'язання соціальних та національних проблем впливали з конкретних історичних умов і залежали від суспільно-політичних поглядів кожного. М.Грушевський, досліджуючи рух української політичної й суспільної думки у ХІХ ст., зазначав: радикальна інтелігенція приєднувалася до загальноросійського соціально-визвольного руху, іноді нехтуючи національними проблемами, оскільки вважала, що вони розв'яжуться після знищення самодержавства. Інша частина інтелігенції перенесла свою діяльність на терени Західної України. Тут разом з галичанами наддніпрянці створили умови для прискореного розвитку суспільної думки: від козакофільства до романтичного, а згодом реального народництва і до соціалістичних ідей. Таким чином, Галичина перебрала на себе роль своєї школи політичної й культурної роботи, а в підросійській Україні внаслідок урядових утисків рух національно свідомої інтелігенції спочатку набрав культурницького характеру⁷⁹. Врешті-решт культурницька діяльність наприкінці ХІХ ст. вичерпала себе, поступившись місцем лівим суспільно-політичним течіям – народницькому соціалізму, соціальному і конституційному демократизму. У національному питанні в ХІХ ст. поширення набула ідея федералізму. Її представниками були М.Драгоманов, С.Подолинський, О.Терлецький, І.Франко, Л.Українка⁸⁰.

Наведені історичні факти свідчать, що українська теоретична соціалістична думка розвивалася в тісному зв'язку з національним та соціальним рухами. Їх взаємодія зумовила особливості, що полягали у поєднанні передової на той час соціалістичної ідеї з проблемою розв'язання національного питання в Україні. Саме це поєднання породило своєрідність теоретичного мислення українських соціал-демократів, зокрема їх яскравих представників – М.Драгоманова та С.Подолинського, ідейний вплив яких на соціальний і національний рухи другої половини ХІХ ст. незаперечний. Однак внаслідок вузькості соціальної бази цих двох потоків суспільно-політичного руху він не став у широкому розумінні слова глибоко демократичним, захопивши переважно інтелігенцію й студентів. Через це, приміром, М.Драгоманову доводилося шукати нових

форм й підходів теоретичного розв'язання соціальних і національних проблем, іноді навіть порушуючи або заперечуючи логіку своїх попередніх думок. Отже, вітчизняна соціал-демократія домарксистського періоду, яка дістала в науці назву народницького й драгоманівського (громадівського) соціалізму (громади вважалися його послідовниками зразком суспільства соціальної рівності), була породженням своєрідності соціально-економічного і політичного розвитку України у складі Російської та Австрійської імперій. Внаслідок зазначених історичних обставин ідейний та організаційний зв'язок соціального й національного рухів, на жаль, не призвів його учасників до вироблення цілісної державницької ідеології й програми, хоча багато хто з них щиро поділяв ідеї соціальної справедливості, рівності та федеративного устрою. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. вони продовжували впливати на українських громадських і політичних діячів, що виявилось у заснуванні політичних партій різного соціального і національного спрямування. В їхніх програмах накреслювалися шляхи реформування або революційних змін у суспільстві, демократичних перетворень у культурній сфері, національного самовизначення в межах федерації чи автономії або досягнення самостійності.

¹ *Грушевський М.* З починів українського соціалістичного руху. Мих. Драгоманов і жєневський соціалістичний гурток. - Відень, 1922; *Сокуренко В.Г.* Демократические учения о государстве и праве на Украине во второй половине XIX в. - Львов, 1966; *Иванова Р.П.* Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України - К., 1971; *Волощенко А.К.* Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х - на поч. 80-х рр. ХІХ ст. - К., 1974; *Злупко С.М.* Сергій Подолінський - вчений, мислитель, революціонер. - Львів, 1990; *Шин Н.А.* Интеллигенция на Украине (XIX в.) - К., 1991; *Довгич В.А.* Українська ідея в політичній теорії М.Драгоманова. - К., 1991; Нариси з історії українського національного руху. - К., 1994; *Иванова Л.Г., Иванченко Р.П.* Громадівський рух 60-х рр. ХІХ ст. в Україні: проблеми, ідеологія. - К., 1999; *Катренко А.М.* Український національний рух. Навч. посібник. - К., 1999; *Сарбей В.Г.* Національне відродження України // Україна крізь віки: У 15-ти томах. - Т.ІХ. - К., 1999; *Круглашов А.* Драма інтелектуала: Політичні ідеї Михайла Драгоманова. - Чернівці, 2000.

² *Зомбарт В.* Социализм и социальное движение в XIX веке // А.Р.Уоллес. Чудесный век. Изд. 2-е. - СПб., 1904. - С.143.

³ *Козуб Л.В.* М.П.Драгоманов - дослідник історії суспільно-політичного руху ХІХ ст. в Україні. Дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук. - К., 2002.

⁴ *Трипольський В.О.* Демократія і влада. - К., 1999. - С.19-21.

⁵ Нариси з історії українського національного руху. - С.57-58.

⁶ *Драгоманов М.* Документи і матеріали. - Львів, 2001. - С.95.

⁷ *Довгич В.А.* Вказ. праця. - С.118-119.

⁸ *Дмитриченко В.С., Рудько М.П.* Соціалістичні погляди М.П.Драгоманова // Український історичний журнал. - 1966. - №9. - С.42.

⁹ *Драгоманов М.П.* "Передне слово" - (до "Громади" 1878 р.) // Драгоманов М.П. Вибране. - К., 1991. - С.295.

¹⁰ *Круглашов А.* Вказ. праця. - С.130, 132.

¹¹ *Грушевський М.* - С.33.

¹² *Драгоманов М.П.* Літературно-публіцистичні праці. - Т.ІІ. - К., 1985. - С.467.

¹³ *Довгич В.А.* Вказ. праця. - С.136-137.

¹⁴ *Круглашов А.* Вказ. праця. - С.137-138.

¹⁵ Там само. - С.114, 117.

-
-
- 66 Там само. - Арк. 17зв.-18.
67 *Лавров Ю.П.* Зародження українського національного руху в студентському середовищі // Нариси з історії українського національного руху. - С.91.
68 *Грушевський М.* Движение политической и общественной мысли в XIX ст. - СПб., 1907. - С.14.
69 Українські політичні партії кінця XIX - початку XX ст. Програмові і довідкові матеріали - К., 1993. - С.8.
70 *Франко І.* Лист до А.Ю. Кримського. 26 серпня 1898 р. // Франко І. Зібрання творів.: У 50 т. - Т.50. - К., 1986. - С.113, 115.
71 *Скакун О.Ф.* Иван Франко. Из истории политической и правовой мысли. - М., 1987.
72 *Франко І. М.* Шашкевич і галицько-руська література // Житє і слово. - 1894. - Т.2. - Кн.4. - С.149.
73 *Скакун О.Ф.* Вказ. праця. - С.72.
74 *Франко І.* Формальний і реальний націоналізм // Вибрані суспільно-політичні і філософські твори. - К., 1956. - С.308.
75 *Скакун О.Ф.* Вказ. праця. - С.71.
76 *Франко І.* Вибрані суспільно-політичні і філософські твори. - С.78.
77 Там само. - С.473.
78 Там само. - С.283.
79 *Грушевський М.* Движение политической и общественной мысли в XIX ст. - С.11-12.
80 *Скакун О.Ф.* Ідея національного самовизначення в українській суспільно-політичній думці // Нариси з історії українського національного руху. - С.25-27.

